

Д. П. Красносілецький

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

НАЦІОНАЛЬНИЙ ВЕКТОР АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УСРР У 1920-1924 рр.

В статті висвітлено питання генези, структури, перспективи і здобутків національного напрямку антибільшовицького повстанського руху в УСРР 1920-1924 рр. Констатовано, що екзильний уряд С. Петлюри був його організатором і координатором, але суб'єктивним фактором відзначилася діяльність отаманщини. Отаманські загони відрізнялися один від одного своїми методами боротьби, від чого, крім іншого, залежало поширення національної свідомості серед громадськості, що було складовою тогочасних викликів національній безпеці України.

Ключові слова: повстання, отаман, повстанський загін, повстанський комітет, підпільна організація, національний напрямок, С. Петлюра.

В умовах сьогодення, коли інтерес до України в світі значно зріс, історики прагнуть розкрити роль і місце України в історії Європи і всього світу, як, безумовно, і вплив на її історію цивілізаційних процесів у сусідніх державах і світі. Особливо цікавими є політичні баталії на шляху до відновлення державної цілісності, пов'язані із національною консолідацією населення. Показовим епізодом цих процесів є діяльність екзильного уряду С. Петлюри щодо організації антибільшовицького повстанського руху в 1920-1924 рр. Дослідники антибільшовицького руху опору Архирейський Д., Ченцов В. [1], Боган С. [2], Ганжа О. [4], Завальнюк К. [9], Ісаков П. [10], Капустян Г. [11], Коваль Р. [12], Котляр Ю. [13-14], Стегній П. [17] та інші опосередковано аналізували цю проблему, через що всебічного й детального її висвітлення у сучасній історичній науці не відбулося.

Метою статті є вивчення впливу на антибільшовицький повстанський рух в УСРР (1920-1924) національного або самостійницького напрямку під проводом С. Петлюри. У 1920 р. антибільшовицький повстанський рух спалахнув з новою силою. Він мав чітко виражені два політичні напрямки, які віддалено нагадують амбіційність між Гетьманщиною та Запорозькою Січчю: національний або самостійницький (під проводом С. Петлюри) та анархістський (під проводом Н. Махна). Ще одним політичним напрямком, незначним за своїм масштабом, залишався й білогвардійський або монархістський. Очолений П. Врангелем він проіснував до кінця 1920 р., після чого залишки білогвардійців приєдналися до анархістів [14, с.25]. Хоча врангелівські організації в м. Одеса, Мелітополь, Бердянськ, Сімферополь були ліквідовані наприкінці 1921 р. [7, с.51].

Для Південної й частково Лівобережної України було характерним певне переважання анархістського та білогвардійського напрямків над національним [14, с.25]. Цікаво, що ці політичні сили під час громадянської війни переймалися ворожістю одна до одної, але зазнавши поразки і перейшовши до підпілля, природно були змушені поєднувати свої зусилля в боротьбі проти більшовицької влади [1, с.16]. Вони вбачали в Україні вільну і незалежну державу. Навіть центральна російська газета з Санкт-Петербургу «Русское Слово» писала, що «Юг России самоопределяется», бо населення віддало 77,8% своїх голосів за самостійну Україну [8, с.12]. Пропагандою серед народних мас українського патріотизму займалося «Братство української державності», яке діяло у 1920-1924 рр. під проводом С. Єфремова. З відходом у 1920 р. з Києва

Червоної армії, воно захопило владу у місті, створило превентивний уряд очолюваний А. Ніковським й урочисто передало владу польсько-українському війську. З 1921 р. «Братство української державності» підтримувало зв'язки із багатьма українськими організаціями, отаманами тощо [15, с.98].

На формування української нації мав величезний вплив рух під проводом С. Петлюри, який з останніх зусиль продовжив боротьбу за незалежність України. В умовах, коли спалахнули політична, культурна і економічна кризи суспільства все більше занепадало національне питання [13, с.31]. Так, населення України страждало на національну несвідомість, політичну недосвідченість, амбіційність окремих індивідів, економічну бідність, культурну відсталість, відсутність державно-національного патріотизму. Ідея незалежності України була маловідомою українцям, носила проблематичний характер і не мала широкої популярності [8, с.42]. Екзильний український уряд намагався виправити становище, спираючись у першу чергу на національний чинник. Фактором, який сприяв активізації масових повстань, виступила боротьба частини українців за свої національні права, що відбувалося за підтримки С. Петлюри та його дипломатичних партнерів [15, с.54].

Деякі політики заявляли, що С. Петлюра дивився на демократію, як на зацілю до мети, як на неприємну, але необхідну декорацію влади. До того ж, що в боротьбі проти своїх особистих ворогів він нехтував інтересами української нації [6, с.24]. Та це – малоймовірно, оскільки С. Петлюра керував організаційною роботою по влаштуванню всеукраїнського повстання, для чого розроблено спеціальний план. На початку грудня 1920 р. за кордоном створено Відділ повстанських організацій під керівництвом В. Загорша. Але його діяльність виявилася слабкою, тому наприкінці січня 1921 р. було створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при головній команді Військ УНР. Його начальником призначено генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Для допомоги ППШ 12 березня 1921 р. при штабі шостої польської армії створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-П» [15, с.54].

Для оперативного керівництва територію УСРР поділено на 4 повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізовано у 5 повстанських груп і 22 повстанські райони. Інколи в джерелах фронти ототожнюють із групами. Окрема роль в повстанському рухові відводилася Південній групі, яка поділялася на Одеський, Балтський, Слизаветградський, Олександрійський, Катеринославський райони. Її очолював А. Гулий-Гуленко. У червні 1921 р. він прибув до м. Бухареста, де отримав дозвіл румунської влади створити в м. Кишиневі Інформаційне бюро та ще один Повстанський штаб, що незабаром і було зроблено. Останнім керував генерал Стефанов [18, арк.10]. Між повстанськими штабами Польщі і Румунії велася прихована боротьба. Ймовірно, через те, що С. Петлюра давав А. Гулому-Гуленку в п'ять разів більше грошей ніж Ю. Тютюннику. Перш за все вони змагалися між собою щодо зібрання політичної інформації в радянській Україні. Шпигуни, які переходили кордон отримували зброю та отруєні цигарки [6, арк.25-29].

На Правобережній Україні були 1 і 2 групи. Кордон між ними мав пролягати по лінії населених пунктів: Рибниця, Вапнярка, Христинівка, Бобринська, Черкаси. Командирів (начальників) цих груп призначав ППШ, а вони визначали командувачів районів та підрайонів. Останні поділялися на 4-5 територіально-бойових одиниць – куренів, один з яких мав бути гарматним. Курінь включав 5-6 піхотних, одну кінну і кулеметну сотні. Відповідно ними командували курінний та сотник. Сотні ж поділялися на бригади. Згідно плану організувалися повстанські комітети – Центральний, групові, губернські, повітові, ра-

йонні тощо. У кожному селі повинна була діяти повстанська двійка, з представників якої складалася волосна трійка [15, с.54-55]. Їхнім завданням було вербування населення до повстанських підрозділів.

Так, у вересні 1920 р. міністр К. Левицький від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Ф. Наконечному (Дністров) організувати мережу підпільних повстанських осередків. Останній наприкінці січня – початку лютого 1921 р. у Києві створив Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК). Комітет очолювало Правління із п'яти осіб. Головою ВЦПК був співробітник губнаросвіти, колишній полковник І. Чепілко («Загятий», Волобуєв). Вже в лютому 1921 р. він повідомив Партизансько-повстанський штаб про початок роботи. Проте, ймовірно через політичну конкуренцію співробітництво між цими двома організаціями було слабо налагоджено. Через це на початку червня 1921 р. чекістами було заарештовано деяких рядових членів ВЦПК. Згодом, 19 червня, заарештовано Наконечного, Чепілка та ін. У них було знайдено програму «Союзу української державності». Її автором був С. Єфремов. Але ВЦПК продовжував діяти на чолі з М. Опокою до липня 1921 р., коли відбувся черговий рейд чекістів. Певна кількість прихильників комітету переїхала до Білої Церкви, де 5 серпня 1921 р. створено «Козацьку раду Правобережної України». Її очолив П. Гайдученко. Допомігав у формуванні політичної програми та статуту організації С. Єфремов. ППШ не визнав «Козацьку раду» як центральну повстанську організацію, але й не заперечив її діяльність як інформаційного органу повстанського руху в правобережній частині УСРР. 23 лютого 1922 р. у Києві відбулося третє засідання «Козацької ради», на якому Гайдученко був відсутній. Тому черговим керівником ради обрано М. Сімака («Василь Новий»). Але в ніч з 4 на 5 березня 1922 р. чекісти ліквідували «Козацьку раду». Продовжити її діяльність спробував «Об'єднаний повстанський загінний комітет», засновником якого був Конак. Проіснувавши з кінця липня 1922 до 18 квітня 1923 р., цей комітет був ліквідований чекістами.

Інформація про групові, губернські, районні та повітові повстанські комітети носить дещо заплутаний характер, обумовлений насамперед малою кількістю достовірних фактів та великою конспіративністю підпільників. Але достовірність існування комітетів з широкою мережею є доведеною. Досить часто діяльність комітетів пов'язувалася із підпільними організаціями, що масово діяли в 1921-1923 рр. [15, с.98-107]. Або ж відомі повстанські комітети під керівництвом отаманів Ю. Мордалевича, Я. Шепеля, С. Заболотного та ін. [15, с.58]. А це вказує на те, що організація їх виникнення в значній мірі була стихійною, нестабільною, будувалася внаслідок власної ініціативи, прагненні до боротьби жителів тих чи інших регіонів. Через значні тактичні і стратегічні прорахунки їх діяльність була нетривалою. Вже в 1921 р. чекісти доповідали про ліквідацію сотень різних повстанських комітетів і підпільних організацій. Не рятували становище отаманські загони, які створювалися як з власної ініціативи, так і за посередництва комітетів чи підпільних організацій [15, с.94].

У самому екзильному керівництві та ППШ також панували службові непорозуміння, інтриги, пасивне ставлення до своїх обов'язків, розквітали «політиканство та кабінетна робота». До того ж надто пильний контроль польської розвідки над повстанським штабом гальмував діяльність екзильного керівництва. Об'язувала Партизансько-повстанський штаб і матеріальна залежність від С. Петлюри, а особливо від польського представництва. Врешті, після невдалого II Зимового походу в УСРР, ППШ було ліквідовано. Польська допомога отаманам повстанських загонів надавалася в обмін на інформацію соціально-

економічного та політичного становища в УСРР. Схожу політику проводили Румунія та Франція, які до того ж у 1922 р. підтримували «Політичний комітет національної України», членами якого були Струк, Греков та Сагайдачний. С. Петлюра намагався здійснити черговий рейд з метою встановлення своєї влади на Правобережній Україні на початку 1922 р. Для цього він провів переговори з Махном та Савінковим, які на той час теж перебували за кордоном. Але через важке становище екзильного українського війська, часту зміну його командування, невизначеність С. Петлюри та активізацію більшовицької пропаганди цей рейд на Правобережну Україну так і не відбувся. До того ж західні держави поступово змінили політику стосовно повстанського руху в Україні, відмовивши українцям у матеріальній, військовій і політичній підтримці. У результаті повстанці опинилися в надзвичайно скрутному становищі [15, с.55]. Відтак, хто опинився в немилості більшовицької влади, рятуючись, вступав до отаманських загонів, які були останнім оплотом активних форм протидії.

Рух таких загонів отримав назву «отаманщина». За своїм складом, походженням, станом дисципліни, стратегією, тактикою боротьби, політичними поглядами вони значно відрізнялися один від одного. Зумовлювалося це рівнем підготовки та обізнаності в методах підпільної боротьби самих отаманів. Як правило, це були колишні військові офіцери або представники сільської інтелігенції. Не було і якоїсь статевої перестороги щодо вступу до цих загонів. Так, дружини отаманів Я. Гальчевського, С. Харченка («Хмара») та ін. були активними учасниками загонів своїх чоловіків. Окремі жінки навіть ставали командирами загонів. З-поміж них найбільшою легендарності здобула М. Соколовська.

Отаманські загопи національного спрямування під керівництвом військових професіоналів (С. Яворський, Я. Гальчевський, І. Трейко, Ю. Мордалевич, С. Заболотний та ін.) використовували державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штемпель, прапор із ненормованими кольорами (жовто-блакитний, чорний тощо) та написом: «Ще не мерла Україна» або «Українська Народна Республіка» [15, с.62-64]. Деякі отамани доповнювали українською національною символікою власні однострої. Наприклад, отаман Л. Завгородний на правому рукаві мав нашитий квадрат світлосинього сукна з жовтою стрічкою, тризубом і літерами «УНР» [16]. А ось у загоні «Байди» (Кирилюк) бійці розмовляли українською мовою та в своїй більшості, як і отаман, мали характерну зачіску у формі «оселедця» [15, с.153]. Поширювалися між повстанцями оповідання про Б. Хмельницького, І. Мазепу, У. Кармалюка, Т. Шевченка тощо, організовувалися співи і танці [3, с.173]. До речі, як видно і з прикладів, вшановуючи козацькі традиції, отамани і бійці зазвичай використовували псевдоніми, приховуючи свої прізвища в умовах терору більшовиків. Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну [15, с.66]. Повстанці активно розгортали пропаганду серед населення через розповсюдження листівок, влаштування мітингів, театралізованих вистав антибільшовицького змісту [15, с.65]. Іноді траплялися й далеко не миротворчі методи навернення українців на національні позиції. Наприклад, повстанці отамана «Гордія» перевдягалися в червоноармійську форму та розпитували у місцевих жителів сіл про місцезнаходження повстанських загонів і у випадку позитивної відповіді карали селян побиттям [15, с.71]. Отаман Я. Гальчевський також засуджував тих громадян, які виправдовувалися страхом, нав'язаним більшовиками і приймали їх позиції. Як влучно він назвав себе і своїх побратимів за ідейність українського елемента, «люди з

таким наставленням є святі і страшні» [12, с.200]. Все це сприяло формуванню поміж населенням національної свідомості. Відтак, навіть більшовики не змогли приховати, що національно налаштованими були учителі, фельдшери, лікарі, кооператори [5, с.13].

Однак патріотизм до Батьківщини та любов до власного народу визначалися не лише цим. Необхідно зважати на методи боротьби кожного повстанського угруповання. Значна частина загонів при виконанні окремих завдань прагнула приховати наслідки своєї діяльності (задля безпеки мешканців населених пунктів від терору більшовиків). Проте чимало повстанських загонів, особливо анархічних поглядів, цим не переймалися.

Населенні пункти, де отаманські загони не з'являлися із своєю агітацією або робили це вкрай рідко, позбавлялися активізації політичної боротьби. Так, в селах Бахматівецької волості Подільської губернії населення демонструвало нейтральне ставлення до подій громадянської війни [15, с.74]. Переймаючись захистом своїх соціально-економічних прав, громадяни організовували стихійні повстання, які через слабку організацію були приречені на поразку. З'являлися й кримінальні угруповання. Разом з тим, потребуючи сильних вольових особистостей, повстанські осередки використовували окремих злочинців у своїх загонах. А це свідчить, що повстанці проводили зважену політику, спрямовуючи агресію злочинців у політичних цілях. Опинившись у 1924 році у скрутному становищі, повстанські загони трансформувалися в диверсійні угруповання [15, с.94].

Отже, антибільшовицький повстанський рух в УСРР розгорнувся вагомою мірою завдяки національному або самостійницькому напрямку, організованому екізильним урядом УНР очоленим С. Петлюрою. Повстанці не змогли вибороти владу у більшовиків. Проте останні опинилися загнаними в глухий кут, їм вкрай потрібний був перепочинок, через що поступово набирала обертів лібералізація соціально-економічної, культурної та національної державної політики радянської влади (щоправда тимчасова). На нашу думку, незважаючи на самозбереження, більшовицька влада програла громадянську війну, оскільки вона відмовилася від ідеології побудови соціалізму, перейшовши на засади капіталістичного розвитку, реально в 1923 р., запровадивши НЕП. Не змігши здолати український спротив жорсткими методами, більшовики продовжували хитрувати, запровадивши українізацію. Відтак, як зазначав Ю. Горліс-Горський, «обличчя України у 1924 р., в порівнянні з минулими роками, змінилося до невпізнання... Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного багатством видавалася чимось реальним» [5, с.79-80]. Проте в пам'яті українців залишилися тисячі героїчних епізодів часів громадянської війни. З-поміж них і настінний напис повстанця в камері смертників: «Вмираю за волю України, за красу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923 року, Сидір Андрощук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких» [5, с.114].

Грунтовне дослідження цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямку. Симбіоз особливостей політичних баталій надасть можливість максимальної об'єктивності у вивченні антибільшовицького повстанського руху 1920-х рр. в УСРР.

Список використаних джерел:

1. Архирейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 15-54.
2. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках : автореф. дис. ... к. і. н. / С.М. Боган. – Одеса, 2003. – 20 с.

3. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів : у 2 ч. / Я. Гальчевський-Войнаровський. — Краків : Укр. вид-во, 1941. — Ч. 1. — 205 с.
4. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР / О.І. Ганжа. — К. : НАНУ, ІІ України, 1996. — 42 с.
5. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі: спогади / Ю. Горліс-Горський. — 2-ге вид. — Нью-Йорк : Говерла, 1977. — 160 с.
6. Державний архів Служби безпеки України, ф.13, спр.439 Ответ Тютюнника на заданий вопрос тов. Балицкого, у 2 т., т.2, 37 арк.
7. Там само, спр.254254 Отчёт ГПУ о полугодной деятельности (январь—июнь 1922 г.) — Харьков : Типогр. Всеукр. Чрезвыч. Комис., 1922. — 99 с.
8. Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади 1918-1923 років / М. Дорошенко. — Філадельфія, 1973. — 220 с.
9. Завальнюк К. Провісник волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.) : наук.-довідк. вид. / К. Завальнюк. — Літин : Вид. «Літин. райдрук», 2005. — 352 с.
10. Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 — листопад 1921) : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / П. Ісаков. — К., 2001. — 24 с.
11. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр. : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Г. Капустян. — Дніпропетровськ, 2004. — 35 с.
12. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. — К. : Вид-во «Просвіта», 2000. — 288 с.
13. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю.В. Котляр. — Миколаїв ; Одеса : ТОВ Від, 2003. — 194 с.
14. Котляр Ю. Репресивна політика проти селянства Миколаївщини і повстанська боротьба в 20-х роках ХХ ст. / Ю. Котляр // Краєзнавчий альманах (Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка). — Миколаїв, 2003. — №2. — С. 22-26.
15. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках : монографія / Д.П. Красносілецький. — Хмельницький : ХНУ, 2009. — 276 с.
16. Логвиненко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Логвиненко // Народна газета. — К., 1995. — 4 серп. — №32. — С. 4.
17. Стегній П.А. Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / П.А. Стегній. — Запоріжжя, 2000. — 18 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1 Центральний комітет КПУ (документи отделов ЦК КП(б)У), оп.20, спр.1040 Протокол допроса бывшего командующего Южной группой войск УНР А. Гулого-Гуленка (09.08.1922 г.). — 29 л.

In the article the question of genesis, structure, prospect and achievements of national direction of antibolshevist insurgent motion is reflected in Ukraine 1920-1924-th. In the conditions that a activities government of S. Petlura was his organizer and coordinator, but a human factor was mark activity of ataman. Ataman detachments differed in one from other the methods of fight, from what, except other, distribution of national consciousness depended among public, that was the constituent of that time calls to national safety of Ukraine.

Key words: the revolt, the ataman, the uprising detachments, the uprising committee, the underground organization, the national direction, S. Petlura.

Отримано: 10.03.2015 р.